



Аса көрнекті ғалым,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері,
ҚР гуманитарлық ғылым академиясының академигі,
Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығының лауреаты
Жанұзақ Телғожа Сейдінұлының
95 жасқа толуына арналған

**«ТҮРКІ ОНОМАСТИКАСЫ:
ТАРИХ, ТАНЫМ, ТАҒЫЛЫМ»**

атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы 2023

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ
КАФЕДРАСЫ
ТҮРКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТІЛ ТЕОРИЯСЫ КАФЕДРАСЫ



Аса көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР гуманитарлық ғылым
академиясының академигі, Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығының лауреаты
Жанұзақ Телғожа Сейдінұлының 95 жасқа толуына арналған

«ТҮРКІ ОНОМАСТИКАСЫ: ТАРИХ, ТАНЫМ, ТАҒЫЛЫМ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

УДК 80/81
ББК 81.2
А87

Жалпы редакциясын басқарған:

ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор
Б. Жолдасбекова

Жауапты редакторлар:

филология ғылымдарының докторы, профессор **А.Салқынбай**,
филология ғылымдарының докторы, профессор **Р.Авакова**

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор **Г. Мәдиева**,
филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Әбдуәлиұлы**

Жауапты шығарушылар:

филология ғылымдарының докторы **О.Жұбай, А.Аққөзова, С.Игілікова, Ж.Абитжанова**

Аса көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР гуманитарлық ғылым академиясының академигі, Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығының лауреаты Жанұзақ Телғожа Сейдінұлының 95 жасқа толуына арналған «Түркі ономастикасы: тарих, таным, тағылым» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / Жалпы ред. басқ. Б. Жолдасбекова; Жауапты шығарушылар: О.Жұбай, А.Аққөзова, С.Игілікова, Ж.Абитжанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 248 б.

ISBN 978-601-04-6155-0

Жинаққа аса көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР гуманитарлық ғылым академиясының академигі, Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығының лауреаты Жанұзақ Телғожа Сейдінұлының 95 жасқа толуына арналған «Түркі ономастикасы: тарих, таным, тағылым» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалы еніп отыр. Кітапта қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелер қамтылған. Жинақ қазақ тіл білімінің түрлі салаларын зерделеп жүрген мамандарға, филология, тарих, педагогика факультеттерінің докторанттарына, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

аңғартады. Ақынның дарын қуатын зерттеуші Т. Қожакеев жоғары бағалайды: «Сонымен, Шөже сатирасының ерекшелігі – ол үстем тап өкілдеріне табан астында айтылып тасталған сатиралық шумақтар түрінде келеді. Ауыз әдебиеті мен Шал, Шернияздан басталған шешендік сатираның заңды жалғасы, жаңа белесі болып табылады. Шөже, «өзіңді аямағанның бетін шиедей қыл!» дегенді ескеріп, өзін соқыр деп кемсіткендерді жеңіп, жерге қаратып кету үшін олардың табиғи, жаратылыс мінін бетіне салық қылып басып отырады. Шөже – үлкен әлеуметтік, қоғамдық тақырыптардың ақыны болмаса да, байлығы мен бағына кеуіп-піскендерге, еңбек адамын елемейтін жуандарға қырғидай тиген, сықақ сөзімен берместің атын, ішкізбестің асын алған, небір дөкейлердің төріне жеткен ақын» [1, 258-б.].

Махамбет өлеңдеріндегі сатиралық арнау, Шернияз туындыларындағы сатиралық портреттік суреттемелер, Дулат ақындағы сатиралық шолулар мен мысалдар, Шал ақындағы сықақ шумақ пен эпиграммалар, ондағы образ жасаудағы жанама суреттеу, теңеу, ирония сияқты амал-тәсілдердің кеңінен пайдалануы Абайға дейінгі XIX ғасырдағы қазақ сатирасының өрісін көрсетеді.

Қазақ сатирасының биікке көтерілуі Абайдың көркемдік ізденісімен байланысты. Ыбырай Алтынсарин әдебиетке прозалық сатираны енгізсе, Абай «улы сия, ащы тілмен» қазақ даласындағы кертартпа ескілікті, білімсіздік пен бейшаралықты, ел билеушілерінің зорлығы мен қорлығын батыл әшкереледі.

Т. Қожакеев Абайдың сатиралық мұрасын үш топқа бөліп қарастырады: 1. тұрмыстық эпиграммалар; 2. сықақ өлеңдері; 3. мысалдары. Абайдың тұрмыстық эпиграммалары өмірдің өзінен туындаған. Оның бірінде Жамантайұлы Көжекбайдың өсекшілдігін, ел арасын бүлдіріп жүретін мінезін сықақтаса, «Шәріпке», «Қара қатынға» деген эпиграммаларында замандас кейбір әйелдердің ұстамсыздығын, нәпсіқұмарлығын бетіне басқан. Сықақ өлеңдерінің ішіндегі ең уыттысы – «Болыс болдым мінекей» сатирасы. Мұнда Абай орыс халқының сын-сықақ шебері Салтыков-Щедрин биігіне көтерілген. Өлең монолог түрінде жазылып, ақын болыстардың өзін-өзіне әшкерелеткен. М. Әуезов: «...Болыстарды, чиновниктерді, билерді, атқамінерлерді өлтіре сынап, мысқылдаған сатиралық өлеңдерінде ол Салтыков-Щедринге көркемдік жағынан да, саяси жағынан да жақын» [4, 378-б.], – деп жазды.

Абай жеке адамдардың мінез-құлқын ашуға арналған сықақ өлеңдерінде психологиялық, портреттік детальдерді, суреттемелерді орнымен пайдаланды. Сатиралық шолулар «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Антпенен тарқайды», «Бойы бұлған» өлеңдерінің басты белгілеріне айналған.

Ұлы ақын сатирасындағы мысалдарды негізінен Крыловтан аудармалары құрайды. Бірақ мұнда мазмұн, ой-пікір Крыловтікі болғанмен, баяндау әдісі, құрылымы тыңнан табылған, ақынның өз шығармасындай қабылданады. Бұл мысалдарда қазақ қауымына тән кемшіліктер көрінеді. Шегірткедей қамсыз, бақадай ақымақ, түлкідей сұм, есектей парықсыз, қарғадай әлін білмес адамдар қазақтар арасында да мол еді. Абай Крылов мысалдарын тұпнұсқадан да көркем, жетілдіріп аударғанмен, өз тарапынан мысал өлең жазуға аса құнттылық жасай қоймаған. Мұның дәлелін М. Әуезов былай түсіндіреді: «Крылов мысалдарын жақсы көріп аударғанмен, Абай сол Крылов үлгісінде мысал жазбайды. Себебі... жаманшылықтың жайын жалтарып айтпай, Добролюбов үгіттеген жол бойынша, ызалы шабытпен, тура шабуылмен айту керек деп ұғынады. Сондықтан өз бойындағы ажуа сатираға толып келген ызалы, толқынды ойларын Абай мысалсыз-ақ ашық, анық өлеңдермен шығарады» [3, 486-б.].

Ғалым Т. Қожакеев: «Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Менсінбеуші ем наданды», «Қайғы шығар ілімнен», «Қарашада өмір тұр», «Бойы бұлған» өлеңдерінде ел ішінің бұзылуы, ондағы жікшілдік, баққұмарлық, көреалмаушылық, алауыздық, өтірікшілдік, өсекшілдік,

пайда іздеу, ұрлық қылу, сұмдық-сұрқиялық істеу сияқты қасиетсіздіктерге қарғыс таңбасы басылған», – дей келіп, оның өз дәуірінің қатал сыншысы, елдегі сорақылықтардың бітіспес міншісі болғанын атап айтады. Жыр, толғау, дидактикалық өлең, шешендік сөз түрінде келген сатира жаңа түр, мазмұнмен, жаңа сапамен байыды.

XIX ғасыр сатирасын әңгімелегенде, Абайдан кейінгі Майлықожа, Біржан сал мен Ақан сері, Әсет секілді ақындар мен әнші ақындар шығармашылығы да орынды бағасын алуы және кеңінен талдануы қажет. Әрине, сатираның өрісін бұл ақындардың шығармашылықтарымен де шектеп қоюға болмас. Абай дәстүрі оның төңірегіндегі ақындармен жалғасты. Жамбылдың шығармашылығындағы сатира көрінісі – үлкен желілі зерттеудің арқауы. Майлықожаның сын-сықағында сатиралық өлеңдер, мысалдар, юморлық әзіл-қалжыңдар, дидактикалық сын кеңінен көрінді. Дулаттан кейін мысал жанрын дамытушы Майлықожа болды. Ол мысалдардың тақырып-сюжетін шығыс әдебиетінен алған. Ақан серінің сатиралық өлеңдері көбінесе белгілі адамдар адресіне айтылған арнау болып келеді. Біржанның шығармашылығында Ақанмен салыстыра қарағанда сатира аз көрінеді десек те, ән текстерінде зорлық-зомбылық өкілдерін, мінез-қылықтарын сынап-мінеп, елге әйгілеуде шеберлік танытты. «Жанбота» әніндегі Азнабайдың Поштабайы, «Ләйлім шырақтағы» Көлбай, Жанбай, «Адасқақ» әніндегі Жанбота халықтың жадында өшпестей өз бейнесімен қалды.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда сатира кеңінен дамыды. Түр, көркемдік амал-тәсіл алуандығы айқын көрінді. Тұрмыстық эпиграммалар, сатиралық портреттік суреттемелер мен шолу бұрынғыдан да гөрі кемелденді. Сюжетті сықақ өлең, уытты арнау мен айтыс өлеңдері, зілді шумақтар сатираның әлеуметтік мәнін күшейтті. XIX ғасыр әдебиетіндегі сатира дамуы – тұтас көркемдік әлем. Бұл кезеңдегі сатира дүниежүзілік әдебиеттің озық дәстүрлерімен сабақтас жетілді. Сондықтан бұл дәуір сатирасын зерттеуде типологиялық салыстырулар, зерттеулердің жүргізілуі аса маңызды деп білеміз. XIX ғасырдағы ағайындас қырғыз, қарақалпақ, өзбек елдерінде сатира қалай дамыды, ортақ желі, үндестік пен өзгешелік бар ма деген жайларды салыстыра қарастыру қажет деп есептейміз. Рас, жеке тұлғалардың шығармалары зерттелгенде, сатирасы туралы да айтылды. Бірақ ортақ бірлікте қарау, әдеби процестегі сатираның орны мен көркемдік ізденісін талдап көрсету, көкжиегін тану, дәстүр мен жаңашылдықты айқындау қазақ әдебиеттану ғылымында әлі қолға алынған жоқ.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Оқулық. – Алматы: Санат, 1996. - 464 б.
2. Мырзахметов М. Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі //Қазақ тілі мен әдебиеті. -1993. - №8.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы.- 1-кітап. -II том. - 143 б.
4. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. - Алматы, 1962. - 378 б.
5. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы // Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1986. - 432 б.

Абитжанова Ж.,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

Бөшен А.,

магистрант

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі метафоралардың семантикасы

Summary: This article discusses of metaphor in the language of the Orkhon-Yenisey monuments. In the language of the ancient Turks refined figurative artistic level. By means of a

metaphor it is possible to define ancient knowledge of turkis, them мировоззрение and mythical consciousness. In structure of language the ethnocultural information system is kept.

Keywords:Orkhon-Yenisey monuments, the metaphor, the function of metaphor, metaphorical sense, the works of researchers

Тілде жиі қолданысқа түсетін көріктеу құралдарының бірі – метафора. Метафора – (гректің *metaphora* – ауысу, ауыстыру мағыналы сөзі) – белгілі бір ұқсастығына қарай екі, я одан да көп зат немесе құбылыстың бір атаумен келуі. Метафора ауыстыру не ұқсату деген мағынада ғана емес, сөздің мән-мағынасын түрлендіруге немесе өзгертуге де қызмет етеді. Метафораның басты қызметі – жаңа ұғым туғызу, ал оны түсінудің негізгі шарты – қабылдаушы субъектінің ойлау қабілетінің өзіндік дәрежесі.

Соңғы кезде көркем номинацияны (метафора, метафоралы салыстыру) тек қана көркемдік тәсіл мен номинация құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ойлаудың ерекше тәсілі ретінде, яғни адам дүниені өзінің заттық және теориялық әрекет ретінде қарастыру қолға алынып келеді. Сондықтан метафора қазіргі кезде антропологиялық ғылыми парадигманың ішіне енуде. Тіл білімінде метафора мәселелері көне ойшылдар Аристотель, Цицерон, орыс тілі зерттеушілері Н.Д. Арутюнова, В.Г. Гак, А.А. Потебня, В.Н. Телия, В.К.Харченко т.б., қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов, М. Балақаев, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиұлы, Б. Қалиев, Б. Қасым, Б. Хасанов т.б. зерттеу еңбектерінен орын алып, ғылыми жұмыстың негізгі өзегі болып келе жатыр.

Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов метафораға «ауыстыру» деген атаумен ғылыми талдаулар жасап, теориялық анықтама жазған: «сөздің көбісі өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында тек ұқсастық жоқ, екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне ғас қамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз. Мәселен, «күн құтырып кетті», «аяз қарыған», «қырау соққан» дейміз. «Құтырып кетті», «қарыған», «соққан» деген сөздер нақ өз мағынасында емес, өзге мағынада айтылып тұр. «Құтыру» жанды, есті нәрсенің күйін көрсететін сөз. Мұнда күннің желдетуі адамның құтырған күйіне ұқсас әсер ететіндіктен жанды нәрсенің күйін көрсететін сөз күннің күйін көрсетуге ауыстырылып алынып тұр. Осындай ұқсастығымен ауыстырылып, өз мағынасын сөзді өзгелеп айту – ауыстыру деп аталады», - деді ғалым [1, 69-б.].

Орыс тіл білімінде метафоралар тағы да лексикологиялық, лексикографиялық, психологиялық зерделенді. Тілдік метафоралардың сипатын морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік мәселелер шеңберінде айқындауға тырысқан А.А. Потебня, В.В. Виноградов, В.В. Лопатин, Н.Д. Арутюнова еңбектерін атауға болады. Әсіресе метафораның синтаксисі терең зерттеледі. В.В. Виноградов орыс тіліндегі метафоралық мағыналы сөздің бір нәрсені жекелеп көрсетуіне байланысты ерекше синтаксистік позициясын ескере отырып қарастырады [2, 102-б.]. Метафора дәстүрлі зерттелуде көбінесе тілді көркемдеуші құрал ретінде танылады. Ол көркем әдебиет пен шешендік өнердің адресатқа әсер ету қызметі тұрғысынан зерттеліп келді. Оның тілдік сипатына соңғы уақыттарда ғана көңіл бөліне бастады. Бұл ретте, ең алдымен метафораның адамның ойлау үрдістерімен байланыстылығы және тілдегі әлем туралы білімінің бейнелеу заңдылықтарына қатысы ескеріле бастады.

Белгілі қазақ ғалымы Б. Хасанов «Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы» атты зерттеу еңбегінде метафора туралы былай дейді: «Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы – метафора деп аталады немесе метафора – сыртқы не ішкі ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау. Екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» [3, 23-б.]. «Метафора - екі зат пен құбылысты салыстырудың негізінде сөздің ауыс (мағынада) қолданылуы» [3, 8-б.]. Сөз сарасын таппаса, образды ой көрік алмақ емес, озат ой өріс алмақ емес. Көркем суретті образ жасағанда жалпы халық тіліндегі күнде қолданылып жүрген қарапайым сөздер тура мағынада үнемі кәдеге жарымауы мүмкін. Мұндайда тура мағыналы сөздер эмоционалды әр,

эффектілі түр, бояу-бедер беріп, әр түрлі стильдік сферада метафораландырып сөз саптау қажеттігі туады [3, 134-б.]. Метафора – тіл байлығын құлпыртқан қат-қабат мағына туғызушы әрі терең сырлы мән беріп, сөзді астарлай қолдану тәсілі. Метафора – көркем әдебиетке ғана тән құбылыс емес, сөйлеу мәдениетіміздің көне тарихымен құрдас қалыптасқан, образды ойдың дамуынан көрініс беретін маңызды элемент [3, 190-б.]

Көркем проза да болсын, поэзиялық шығармада болсын метафора – сөз мәнісін түрлендіре, өңдендіре, құлпыртып, өзгертіп айту үшін тартылатын тілдік бірлік. Суреттеліп отырған затты яки құбылысты образды бейнелеу үшін, оларды өзге затқа не құбылысқа балау арқылы беру, автордың айтпақ ойын әсірелеп, суреттеліп отырған жайттың мағынасын тереңдетіп, оқырман сезіміне әсерін күшейте отырып жеткізу үшін, оқиғаның немесе заттың, құбылыстың мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту үшін метафора бірден-бір көркемдегіш тәсіл. Орыстың тілші ғалымы А.И. Ефимов метафора құбылысының қызметі туралы былай дейді: «метафоризация – это область формирования образных средств, непрерывно появляющихся в процессе общенародного речевого творчества, а также деятельности выдающихся художников слова» [4, 121-б.].

А.И. Гвоздев: «Меткие стилистические метафоры рода (и сравнение) представляют своего рода открытия, выявляющие скрытые сходства между предметами, привлекающие внимание и незамечаемым сторонам и деталям изображаемого, вызывающее разного образные дополнительные, побочные представления, сопровождаемые эмоциями, тем самым они создают яркую образность изображаемого и выражают авторскую оценку» [5, 106-б.] , – дейді.

Джон Р. Сель «Метафорическое значение – это всегда значение высказывания говорящего [6, 340-б.] », – дейді. Эрл Маккормак «Когнитивная теория метафоры» деген еңбегінде іштей қарастырылатын метафоралар элем туралы танымдық білімді тереңдетіп, жаңа болжамдар жасауға көмектесетін когнитивті процесс ретінде, ал сырттай қарастырылатын метафоралар адам ақыл-ойы мен мәдениеті арасындағы делдал ретінде қызмет атқаратындығын айтады. Ол метафоралар күнделікті қолданыстағы тілді өзгертумен бірге дүниені қабылдаумен танып-түсіну тәсілдерін өзгертетіндігін айтады. Зерттеушінің мына пікіріне назар аудармай кетпеуге болмайды: «Производство метафор это не просто лингвистическое явление, которое происходит на поверхностном уровне языка; оно берет начало в более глубинном когнитивном процессе творческого характера, открывающем новые возможности развития значения. Создатель жизнеспособных метафор тем или иным образом объединяет понятия, на первый взгляд не связанные, чтобы вызвать к жизни новое подвижное понятие, выявляющие сходство между некоторыми из своих черт и обнажающие расхождения между другими», - дейді [6, 377-б.].

3. Қабдолов: «метафора сөз мәнін түрлендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, зерттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту» [7, 214-б.]. Әдебиеттанушы З. Ахметовтің мынадай пікірі бар: «Бір нәрсені, бір құбылысты басқа нәрсемен, құбылыспен салыстыру соларды әдейілеп күшпен жақындастырудан, байланыстыруға әуестіктен тумайды, табиғи түрде адамның өмір құбылыстарын сезіну, зейінге алу, көркем ойлау процесіндегі жарқ етіп елес беріп, бір сәтте көрініп қалатын сезім-әсер жалғастығы – ассоциация арқылы жасалады, ақынның, жазушының сезім-әсерінің күшін, суреткерлік шеберлігін танытады» [8].

Ұқсастық дегеннің ұғымы кең: заттар мен құбылыстар түр-түсі жағынан ұқсас болып келуі мүмкін; көлемі, аумағы дәл бірдей болмаса да, әйтеуір бір формасы ұқсас болуы мүмкін; бір атаумен аталатын зат немесе құбылыстың бірі өмірде бар, нақты, ақиқат болуы, ал дәл сол атаумен беріліп, белгілі бір сөз тіркесі құрамында қолданылған екінші бір заттың өзі нақты болмауы мүмкін. Бірақ, бұл екеуіне де ортақ жайт – жалпы бір ұқсастық атаулы» [9]. М. М. Кожина метафора туралы былай тұжырымдайды: «... Именно свежесть, новизна

метафоры являются одним из главных ее признаков. Как образного средства характерного прежде всего для поэтической речи. Для создания неповторимой метафоры необходимо образное восприятие мира и особый талант.... При этом метафора соответствует некоторым требованиям. Она не должна быть надуманной, неестественной....» [10, 96-б.].

Метафора туралы А. Салқынбай төмендегідей лингвистикалық тұжырымдамасын береді: «Метафора – сөздің басқа мағынада қолданылуы. Риторика мен лексикологияда метафора номинациялық құрал ретінде қарастырылады» [11, 124-б.]. А. Сыбанбаева «Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар» атты еңбегінде былай дейді: «метафораның қызметі арқылы тілдің лексикалық және фразеологиялық қабаты, жалпы сөздік құрамы, бір ұғым аясы кеңі түседі. Сөздің метафоралануы арқылы сөз саны өспегенімен, мағына аясы көбейеді, сөз мағынасы дамиды. Метафора – көптеген тіл қабаттарының шығу көзі. Мәселен, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер метафораға негізделіп жасалады». Лингвостилистикалық әдебиеттерде метафора екіге бөлініп қарастырылады: бірі дәстүрлі метафоралар. Олардың мағынасы халықтың таным-түсінігіне байланысты болып келеді, әрі көпшілікке ұғынықты, жиі қолданылатын бейнелі метафора болып табылады. Сонымен қатар, дәстүрлі метафоралар тілде тұрақты түрде қолданылады. Екіншісі – автордың өзінің жеке қолданысынан туындаған метафоралар. Метафораның бұл түрі қаламгердің тіл байлығымен, сөз қолдану шеберлігімен байланыста болып келеді.

Метафораның тілде бірнеше қызмет атқаратындығы, сөзге атау беріп, жаңа мағына тудыратындығы, көркем образ жасай отырып, сөз мағынасына көркемдік қана бермей, айтылатын ойға тереңдік, жандылық беретіндігі көптеген ғалымдар еңбектерінде сипатталады. Мысалы, ғылыми метафораның жасалуын, оның қызметін айқындауға бағышталған А.С. Сыбанбаеваның зерттеу жұмысында концептуалдық метафораның тілдегі сипатына назар аударылады. Зерттеу еңбегінде метафораның осы түрін тілші былай көрсетеді: «метафоралар ғылым тілінде де қолданады. Ғалымдар да ақын-жазушылар сияқты тілде жаңа метафоралар жасайды. Таным процесс негізінде жаңа болжаммен бірге тілде метафоралар пайда болады. Ғылым тілінде метафора бейнелілігінен толық, не жартылай ажырап, деректі, дерексіз ұғымдарға атау береді. Ғылым тілінде қолданылатын метафораларды жаңа ұғымды танытып, осы тілдік белгіге айналдыру қызметіне байланысты концептуалдық метафора деп атадық». Зерттеу жұмысында концептуалдық немесе ғылыми метафораның ғылымның барлық салаларында кең қолданылатыны көрсетіліп, олардың мағыналық топтарына, жиі кездесетін түрлеріне талдау жасалынады. Тілші ғылым тілінің қалыптасуында метафораның маңызын аталым бірліктерінің жасалуы арқылы дәлелдеді. Мысалы, сөзге эмоционалды-экспрессивті мағына үстейді. «ол – адамның эмоционалды реакциясын білдіретін құралдардың бірі. Сонымен бірге метафораның белгілі жағдайға баға беру қасиеті де бар.

Метафора құбылысына тән тағы бір ерекшелік – ол тілде белгілі нәрсеге (жағымды, жағымсыз) баға да береді. И.Мұратбаева «Қазіргі қазақ және орыс тіліндегі метафоралық терминдердің семантикасы» деген еңбегінде ғылым тілінің қалыптасуындағы метафоралардың сипатына тоқталады: «Нақты бір қасиеттерді белгілеу зат немесе құбылысты анықтаумен, атап көрсетумен байланысты болады, яғни осы зат не құбылыстың бөлшектері оның көрсеткіші иеленушісі болғандықтан эталлон ретінде қолданып, басқа заттар не құбылыстармен ой санада салыстырыла бастайды», – деп тілші метафораланудың ойлау үрдісі мен байланысын көрсетеді.

А. Есқараеваның «3. Шүкіровтің поэзиялық шығармаларындағы метафоралық қолданыстар» атты кандидаттық диссертациясында жеке суреткер – ақынның шығармаларындағы өзіндік сарын, өмірдегі құбылыстар мен дүниелерді суреттеуі жеке-жеке жүйелеп талданған. Г.Н. Зайсанбаеваның «Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі

(біріккен зат атаулары негізінде)» (2004) атты зерттеу еңбегін атауға болады. Еңбекте автор, зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, метафораның аталым қажеттілігін өтеудегі маңызын ашып көрсетеді.

Метафораның түп тамыры тілдің, сөздің туу тарихымен тікелей байланысты. Оны тарихи жағынан тұрақты әсер ететін негізгі семантикалық заңдылықтардың бірі деп танымыз. Ж.К. Омирбекова «Метафора және тіларалық транспозиция (Ә.Нүрпейісовтің «Соңғы парыз» романы бойынша)» атты кандидаттық диссертациясында метафораларды сараптап, бір тілдік жүйедегі транспозицияны және тіларалық транспозицияны анықтаған, олардың танымдық қызметін айқындаған.

Тілдік (сөздік метафора сөзге жаңа мағына қосып, оның семантикалық шеңберін кеңейтіп, әрдайым үздіксіз дамытып отырады. Тілдік метафораны жалпы халықтық сипатына қарап дәстүрлі метафора деп те атайды. Дәстүрлі метафоралық тәсіл бойынша қазақ тіліндегі көп мағыналы сөздер ұқсату заңына сүйеніп, шыққан. Тілдік метафоралар – туынды сөздерде метафоралық қасиеттер күнгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуы. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді.

Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде дене метафоралары (телесная метафора) немесе соматикалық атаулардың негізінде жасалған бейнелі оралымдар баршылық. Адам ең алдымен өз дене мүшелерін танып, оның қызмет және қасиет-белгілерін бағамдай алған соң, өзге зат пен құбылыстар арасындағы ұқсастықты айқындауға тырысады. Нәтижесінде номинативті метафоралар пайда болады. Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде кездесетін метафоралы атаулардың бірсыпырасы соматикалық атауларға қатысты сөздерден жасалған. Мәселен: *аяқ, бас, көз, жүрек, тамақ, жота, қол*, т.б.

Тоныкөк ескерткішінде *қол/әскер* метафорасы жұмсалған: *Kälir ärsar, kü äg ukülur* қол қосылса күш өсер (Тон 32) [17, 114, 194-б.]

Тамақ соматикалық атауының негізінде географиялық метафоралы атау жасалған: *Тамақ ыдук баида* сүнүшдіміз қасиетті Тамақ басында соғыстық (КТ 41) [17, 184-б.] .

Етістіктерге құрылған метафоралар да кездеседі: *турк елін анта булғадым* түркі елін сонда бүлдірдім (МЧ); *Менің сабымын сымады* Менің сөзімді бұзбады (КТ кж 11); *qara tärim jügürti* кара терім жүгірді (Тон 52) т.б. Мұндағы елді былғау «елді бүлдіру», сөзді сындырмау «сөзді бұзбау», тер жүгірді «тер ақты» деген ауыспалы метафоралы мағынада тұр. Орхон-Енисей ескерткіштерінде адам өзін қара құсқа, бураға, жыланға ұқсатады. Бұл көне түркі мәдениетіндегі тотемдік құбылысты танытады. Мысалы: Алтун қанатлығ талым *қара қуш мен* Алтын қара құспын /бүркітпін/ (Ырқ бітіг 3); Тітір *бузға мен* өрүң көрүкімін сачармен үзе теңріне тегір асра йірке кірүр, - тір, удығмағ одғұру йатығлығ тұрғұру йорыйды мен антағ күчлүг мен Мен жараған бурамын, ақ көбікті шашам жоғарыда көкке жеткен, төменде жерге сіңген, - дер, ұйықтағандарын оятып, жатқандарын тұрғызып жүрермін. Мен сондай күштімін (Ырық бітіг 20); алтун башлығ *йыланмын* (Ырық бітіг) т.б.

Метафораға бір-біріне сәйкес келмейтін, үйлеспейтін ұғымдарды байланыстыру қабілеті тән. Орхон-Енисей ескерткіштерінде жұмсалған метафораларды қарастыра отырып мынадай қорытындыға келуге болады: біздің метафораларымыздың басым көпшілігі көне түркі мәдениетінен бері ұзақ даму жолын бастан кешірген. Көне метафоралар – ежелгі сананың нақты көрінісі, әрі көркем жүйесі болып табылады.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Байтұрсынов А. Шығармалар. - Алматы, 1989. - 298 б.
2. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // ВЯ. - 1953. - №5.
3. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. - Алматы: Мектеп, 1966. - 208 б.
4. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. - Москва, 1957. - С.295.
5. Гвоздев А.И. Очерки по стилистике русского языка. - Москва, 1965.
6. Языковая номинация. Виды наименований. - Москва: Наука, 1977. - С. 304.

Салқынбай А., Қамызанова Б.Қ. Абай шығармаларындағы «Артық білу» ұғымы.....	78
Прокопьева А.К. Об уровнях многокомпонентного сложного предложения (на материале рассказа «Хачыгыр» С.С. Яковлева-Эрилик Эристиин).....	80
Кудьярова Ш.Т. Түркі тілдері (қазақ, қарақалпақ, өзбек) фразеологизмдеріндегі семантикалық өзгешеліктер.....	82
Икапова Д.С. Қазақ тілінің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту.....	85
Васильев И.Ю., Кириллина К.Т. Семантический анализ терминов кузнечного дела в якутском и турецком языках....	88
Абдығалиева Н. Этикеттік бірліктер – мәдениетаралық қатысымның негізгі көрсеткіштері.....	91
Лепесбай Г. Дискурстық талдау мен конверсиялық талдау.....	95
Халым Б. Ұлттық мінез – халқымыздың ұлттық мақтанышы.....	100
Нафанаилов С. Саха тылыгар уруу-аймах тылларын туһунан бэлиэтээһиннэр	102
Амантаева Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының аудармадағы көрінісі (Т.Ахтанов шығармалары бойынша).....	107
Әлішер Ш. Қазіргі тарихи шығармалардағы фразеологизмдердің қолдану ерекшелігі.....	109
Бердикожаяева Г.Ж. Мәтін түсінігі, оның жанрлық және стильдік ерекшеліктері.....	112
Есениязова Ж. Қазақ әңгімелерінде «Достық» концептісін ашудағы кейіпкерлерге тән мінез көріністері.....	116
Қырғызбай А. «Жусан» лексемасының қазақ прозасындағы этномәдени ерекшеліктері.....	120
Назарғали А. Аудармадағы баламасыз лексиканың аударылу жолдары (Т.Ахтанов шығармалары бойынша).....	124
Бекжан А. Түсіндірме сөздіктердегі сан-мөлшер мәнді категориялар.....	126
Табынбаева З. Жалпықолданыстағы сөздердің құқық саласында терминдену мәселесі.....	131
Аммосова Т. Саха уонна тыыба тылларыгар ат/аът компоненнаах сомоҕо домохторо.....	133
Дьяконова А.А. Табыллыы «Удача» концепт эргэрбит лексемалара.....	137

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қобланова А.Ж. Абайдың сөз өрнектеріндегі қыз әдебі.....	140
--	-----

Сорова И.Н., Брызгаева А.Н.	144
Мария Федотова-Нулгынэт «Тэбэнэттээх Нулгынэт» арамааныгар түөлбө тылын уратытын көстүүтэ.....	
Саткенова Ж.Б., Жаппарқұлова Н.	
Жаңартылған білім беру жағдайында оқушыларды тыңдалым арқылы жазылымға үйрету жолдары.....	147
Қайырбекова Ұ.С.	
Сөз семантикасының негізгі ерекшеліктері.....	150
Ақкөзов Ә.Ә.	
Күрделенген жай сөйлемдер парадигмасы.....	153
Таусоғарова А.Қ, Алимшеева Б.Н.	
Ағылшын тіліндегі фонетикалық интерференция құбылысы.....	156
Рамазанова Ш.	
Жанартаулар жаныңды жаңартады (М. Шаханов шығармашылығы хақында).....	159
Елубаева Р.С., Тамабаева Қ.Ө.	
Қазақ сатирасының ХІХ ғасырдағы даму жайы.....	161
Абитжанова Ж., Бөшен А.	
Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі метафоралардың семантикасы	164
Байбосынова М.	
Актуальные проблемы преподавания русского языка и литературы.....	169
Нұрмұхан Ә., Ахмет А.	
Постпозиция – етістіктің негізгі позициясы.....	172
Рысқұлов М.	
Фразеологизмдердің ғаламның тілдік бейнесін қалыптастырудағы қызметі	175
Кембаева А.	
Ахмет Байтұрсынұлы мен Шерхан Мұртаза арасындағы рухани сабақтастық.....	179
Сансызбаев Ө.	
Каузалдық ұғымының ғылыми мәні мен маңызы.....	184
Байболова А., Бухарбаев М.	
ХV-ХVІІІ ғасырдағы жыраулар толғауларындағы діни мәселе.....	186
Әбдіқадырова Ж.Б.	
Каузалдылық категориясының зерттелуі.....	192
Kashkeyeva A.B.	
Origins and attempts at a typology of taboo. Taboo phenomenon.....	195
Әлімбек А.Н. Эмоция және прагматика.....	198
Ғиззат Ә.Т.	
Құжат тілі. Зерттелуі мен қалыптасу тарихы.....	200
Қырғызбай Ә.	
Ақымет Байтұрсынұлы мұрасындағы функционалды грамматика.....	205
Мұханбетияр А.Ә.	
Қазіргі орфоэпияның жай-күйі.....	208
Тарихова Қ.Е.	
Субстантивтену – ұтымды қатысым амалы.....	210
Шәми Г. Е.	
Омарұлы еңбектеріндегі тіркесім заңы: бүгінге жолдау.....	214
Архипова А.А.	
Синтаксические параллелизмы в прозе Т.Е. Сметанина: многокомпонентные предложения.....	216
Махэшати Мушабекэ	
Ахмет Байтұрсынұлының ұлт жазу реформасы туралы принцибі	